

PATAKI JENŐ (1857–1944):

ERDÉLYORSZÁG GYÓGYVIZEINEK ÉS FÜRDŐINEK TUDÓI

A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István

Pataki Sámuel (secundus) doktor a savanyú vizekről 1790-ben¹

A szénsavas ásványvizek ivása gyógycélul valószínűleg csak a XVIII. század vége felé jött alkalmazásba. Mátyus István 'Dietetiká'-jában csak a fürdőről emlékezik meg. Nyulas Ferenc a borvizek bontásáról szóló, 1800-ban megjelent könyvében már terjedelmes tanácsokat nyújt azok használatáról s nagy veszedelmet lát abban, ha rendetlenül lát hozzá a víziváshoz, vagy ha betegségében nem javallt. „Én egyedül lajstromot tudnék ezeknek a szerencsétleneknek neveikből tsinálni – írja Nyulas könyvének előszavában – kik nem sok esztendőknél elfojások alatt minyájon a bór vízzel való rendetlen élésnek szomoru áldozatjává lettek, a kik talán a veszélyt elkerülhették volna, ha egyenes út mutatóra akattak volna.” Azért ajánlja, hogy mielőtt valaki a vízkúrát megkezdené, kérje ki orvosa tanácsát.

Az alábbi „instructio” valószínűleg Teleki László gróf Sándor fiának kérésére íródott. Nincs megjelölve, hogy melyik vízről szól, de mindenesetre úgy a Radna vidéki, mint a borszéki savanyú vizekre talál. Abban az időben csak ezekről lehetett szó. A Radna vidéki vizek között első helyen állott a dombhádi és szentgyörgyi víz, ezek és a borszéki is, melyeket – Nyulas borvizeknek nevezett el – felülmúlják a pyrmonti és spai vizeket.

Az 1790-évből írt instructio így szól:

„T. Doctor Pataki Uram Instructiója a savanyú vízzel való élés iránt 1790

1. Mikor a vízre érkezik az Ember, legelőször is estve, az Angliai sót mindenik Dosyst külön külön nagy vizes pohárba bé kell áztatni tiszta vízben; más nap Reggel jól felkevervén bé kell innya egészen. Az Nap nem kell savanyu vizet innya, hanem ha Délután szomjuságtól.

2. Más Nap hozzá lehet fogni a viz-italhoz. Jó reggel Éhomra, de mégis nem felette jókor, mert szükség magát jól ki alunni az Embernek. Nem is igen későn, mert különben jókor Ebéd előtt el nem végezheti az italt, holott ebéd előtt két órával végének kell lenni; hogy Ebédig legyen elég Ideje a viznek, hogy kitakarodjék az Emberből mind a vizelleten, mind a Hasmenésen.

3. Első Napon nem kell sokat innya, elég leszsz fél Ejtél. minden Nap egy Fertálllyal fellyebb kell hágni, míg azt a mértéket eléri; melly elég annak annak az Embernek. Azt pedig abból lehet megtudni, ha három négy székot okoz valakinek; mert az elég; nem szükség a' Lelkét-is ki purgálni, és minden jó nedvességet a' Testből ki takarítani naponként a' mint

---

¹ Forrás: Pataki Jenő: A savanyu vizekről. = Orvosi Szemle 7 (1934) No. 4. pp. 119–120. (Részlet)

némellyek tselekszenek, kik annyit isznak, amennyit csak lehet e' zabálás, és káros. A Természet semmi erőszakot nem szenved, lassanként szokta a' maga munkáit végben vinni.

4. A' Pohár, mellyel az Ember iszik, ne légyen nagyobb fél fertályosnál, mert egyszerűben sokat inya, terheli a' Gyomrot; közben gyengén sétálni kell; és 10. 15. Minuta mulva kell egymás után innya.

5. A' kik Melly fájósok, téjjel igyák, felit, vagy harmad részit tejet töltsenek hozzá minden Pohárban: a' Tép legyen meleg; vagy ha lehetne, hogy akkor fejnék minden Pohárhoz egy ketskéből, igen jó volna. Magát a vizet is meg-lehetne gyengén melegíteni, ha tserép korsok volnának; mellyeket meg töltvén, és bédugván egy nagy Gombos Tőt kell által szűrni a dugón, hogy ez által szelelhessen, és így forró vízben tévén a' korsót, mikor egy keveset melegedett, abból kell tölni a Pohárban, de annak csak a' tetejét lehet innya, mert alább osztán erőtelen.

6. Végezven e-szerént az Italt, jó idején a' szállásra kell menni; és kávé lehet innya, ha kinek tetszik; Ebéd előtt egy kevéssel vagy mindnyárt Ebéd után, a' Gyomor erősítő Essentiából veni kell 60 Tseppet; borból, vagy vízből.

7. Az Ebéd ne légyen nagy; mert ámbár az appetitus nagy légyen is a' Gyomor nem elégséges jól emészteti, mert a' sok víz ki mossa a' Gyomorból, s belekből a' Bilist, melly-is egyik a' digastiora szükségesképpen megkívántató dolgok közzül; s a' több emésztést segíteni szokott nedvességek-is ki mosattak. Vatsorán se kell sokat enni, de mégis többecske lehet mind Ebéden, ha jó Idején esik a vatsora hogy azután még két óráig nem fekszik le.

8. Étél közben Bort kell innya, és nem sokat, egy fertály, vagy más fél fertály elég lészen.

9. Az Eledelek gyengék légyenek; nem nehéz emésztetűek, és nem erős savanyuk; a' következők nem jók: Füstös és bé'sózott hús, és hal, ha erős kövér; vén Marha hus, Sertés hus, Lud, Rétze, nyers gyümölcsök, Borsó Lentse, Bab, fuszulyka; a' tavallyi tudnillik; Sós Káposzta, Gomba, Tejes Ételek, Gomboda és csiriz forma vagy kemény Tészta neműek; Ecsetes 'saláta, Ugorka, Dinnye, Kemény Tojás, Sajt, Turó. Ellenben szabad Eledelek ezek: valamik könnyű természetűek. Ifju Marha, Bárány, Bornyu Hus; Tsirke, Kappan, Pujka, Galamb, Vad Madár Husok; Ifju Vad Hus; savanyobb Halak, Pisztrang, Ifju Tsuka, minden jó Levesek, akár Husból akár veteményekől; Árpa, Zab, Gyöngy és 'Semlye Kása; Gyümölcsök főve, minden Vetemények Borsó, Fuszulyka az Ideiek. A Kenyér jól készült, és jól sült légyen.

10. Étél után nem kell alunni, se minjárt járni, hanem vidám beszélgetésekkel az Időt töltetni, és azután gyengén sétálni, de nem az Izadtságig; kívánt eleinten, hane egy néhány Nap mulva többetske comotiot is lehet tsinálni. A hives áért kerülni kell, kívánt gyengén öltözve; se Reggel, se Estve, nem kell az áerre menni.

11. Estve vatsora után nem kell mindjárt lefeküdni, de mégis jókor alunni kell menni, hogy jól ki nyugodhassa az Ember magát.

12. Ha széllal leszen valakinek baja, az Liquor Anodynusból Nádmézre tsepegtetve lehet venni, vagy a' Gyomor erősítő Essentiából, ahoz Liquor Anodynust – is tsepegtetvén egy kalán vízbe. Ha pedig ezek nem használnának, a' tsendesítő Mixturából egy kalánnal lehet venni, ugy többet – is idő mulva, ha a' se használna.

13. E-szerint kell élni a' vízzel 14. vagy 20. Nap és akkor osztán ha tetszik valakinek feredhetik; mert innya-is, és az Nap feredni-is nem jó, a'-mint némellyek tselekszenek. Feredőt csak tiszta folyó vízből kell főzni, és annak csak hűtésére kell savanyu vizet tölni; s mindjárt bele' lüni; mások savanyu vízzel tsinállyák egészen, de így amig kövekkel melengetik a vékonyabb spiritussa mind el szalad, sokkal jobban meg marad így amint íram.

14. Harmad Napig lehet így feredni reggel és Estve, és ki kelvén a feredőből Ágyban kell menni izzadjon az Ember.

15. Mikor ennek-is vége van, lehet Haza felé indulni. De annak előtte még egy Laxatívát kell venni, hogy a' savanyu víznek seprőlékje takarodjon ki, és az emésztetlen Eledelnek

Maradványai, mellyek a' gyenge Gyomortól gyűltenek. Arra a végső Laxatívára lesznek Pilulák Estve lefektekor venni kell belőle ötöt mellyek reménlem operálnak. De ha nem operálnak dél feléig, akkor ismét kell ötöt bé venni.

16. Más Nap lehet aztán indulni, de a Diætát azután-is sokáig tartani kell; mert abban hibáznak sokan, hogy mihellyt a' curát el-hagyták, felszabadítták magokat; A' Gyomor erősítővel-is kell élni még azután-is.

17. Dél után szomjuságtól lehet kevés savanyu vizet innya, kivált Borral. De ebéden tisztán kel innya a' Bort, hanem ha a' szomjuság miatt kevés Borral nem lehetne bé érni. (...)

Erdély forrásainak legnagyobb tudósa, Nyulas Ferenc²

Országos főorvos, orvos-író s a természettudomány terén a nyelvújítás egyik előharcosa volt. Kőszvényes-Remetén született egyszerű székely földműves szülőktől. Apja: Nyulas György, anyja: Sófálvi Krisztina. Tanulni vágyott s családja nem ellenezte. A közeli Mikeházán kezdte tanulását s Kolozsvárt folytatta, majd Bécsbe ment s itt végezte el az orvosi tanfolyamot. Szigorlatait azonban a pesti egyetemen tette le 1787. december 13-án és 14-én. Megszerezvén az orvosi oklevelet, hazajött s Szamosújvárt telepedett le. Itt folytatott orvosi gyakorlatot s innen járt ki a radnai fürdőkhöz, vegyelemezte vizeit s tanulmányozta azok hatását. Itt írta meg háromkötetes nevezetes munkáját, a borvizek bontásáról.

Még ebben az évben Kolozsvárra költözött. 1805-ben megyei-, de már a következő évben 1806. október 23-án Erdély országos főorvosává neveztetett ki. E hivatalát nem viselhette sokáig, mert már 1808. december 27-én meghalt 50 éves korában. Halála hirtelen történt, Udvarhelyről hazaérkezése után. Már az úton rosszul volt, alig hogy haza tudott érni. Azért tartja magát a K.-Remetén ma is élő rokonok között az a hiedelem, hogy inasa mérgezte meg, az udvarhelyi gyógyszerész felbujtására bosszúból, mert sok rendetlenséget talált volna gyógytárában. A kolozsvári r. kath. halálozási anyakönyvben halála nincs bejegyezve. Két leánygyermeket hagyott maga után, felesége bécsi nő volt.

Nyulas mint orvos és mint író egyaránt nagy tevékenységet fejtett ki. 1795-ben, a pestis-járvány idejében felsőbb kiküldetés folytán 53 községben gyógyította a pestises betegeket. Ő ismertette meg Erdélyben a himlőoltást. Könyvet is írt róla, melyet saját költségén ezer példányban nyomtatott ki, s elküldte a hatóságoknak és orvosoknak. Nagy hírre tett szert mint állatorvos az állatjárványok gyógyításában s elfojtásában. A gazdasági ügyek iránti érdeklődését s egyben érzékét bizonyítja az, hogy Kolozsmonostoron egy szalmiákgyárat állított fel, főleg abból a célból, hogy alkalmat nyújtson a kémiát kedvelőknek a gyakorlati foglalkozásra. Ebből a gyárból hozta forgalomba az Oleum animale Dippelit-et (csontolaj), amit a gazdaságban, mint kitűnő rothadást gátló szert állatok gyógyítására szélteben használtak.

Maradandó hírnevet magának háromkötetes művével szerzett, mellyel a magyar tudományos természettudományi irodalomban úttörő munkát végzett. A mű 1800-ban 'Az Erdély országi orvos vizeknek bontásáról közönségesen' címen jelent meg, saját költségén. Az első kötetben általában a vizek vegybontásáról ír, míg a második már címében is jelzi, hogy kizárólag a Radna vidékén bővelkedő szénsavas, vasas, savanyú vizekről szól. A harmadik kötetben tisztán orvosi szempontból ír róluk s orvosi tanácsokat ad azoknak hatásáról és használatáról.

Nyulas e művében, mint nyelvújító lép fel. Az idegen szakkifejezések helyett mindenütt magyar szavakat használ, ha nem talál reá, maga csinál. Mégpedig szerencsés érzékkel s széles látókörű tudással mindenütt a népnyelvet véve irányadóul. Könyvében használt új szavakat kis szótár alakjában közli, miből látjuk, hogy azoknak jó része átment a közhasználatba. Az idegen nyelvekben is jártas volt. Anyanyelvén kívül beszélt latinul, németül, franciául és románul.

Munkája előszavában s külön cikkben is kikel báró Crantz ellen, ki 1777-ben kiadott művében – melyben a Monarchia ásványvizeit ismerteti – a magyarokat megszólja, amiért természeti kincseiket nem tanulmányozzák s ismertetik eléggé. Ez a kis megszólás csak hasznunkra vált. Nyulast is ösztökölte. Fel is tette, hogy a természet három országának

---

² Forrás: Pataki Jenő: Nyulas Ferencz. = Orvosi Szemle 5 (1932) No. 8. p. 292. + Pataki Jenő: Nyulas Ferencről. = Erdélyi Orvosi Lap 6 (1925) No. 17. pp. 193–194. (Részlet)

könyvét is megírja. A növénytannal el is készült, de kézirata sem került napfényre. Megsemmisült, vagy valahol lappang, nyelvészeti jegyzeteivel együtt.

A sárgaláziáról is voltak feljegyzései, ezeknek hollétéről szintén nem tudunk semmit. Felemlítendő még, hogy mesterséges ásványvíz előállításával is kísérletezett.

És erről a szívvel-lélekkel magyar tudósról vajmi keveset tud az újabb nemzedék.

*

Míthogy minden régi nevesebb orvosainkra, avagy orvosi és egészségügyi viszonyainkra vonatkozó adatnak feljegyzését s megmentését tűztük ki feladatunkul, Nyulasra vonatkozólag a következő tudomásunkra jutott adatokat közöljük: Nyulasnak Nyárádremetén kiterjedt rokonsága van, körülbelül húszan vannak Nyulasak, kik mind tudnak róla, hogy családjukban volt egy tudós fődoktor.

A legöregebb közöttük Nyulas Péter 78 éves gazdálkodó székely ember, kinek iratai között megvan a család leszármazási táblája. Eszerint Ferenc atyja volt György, anyja Sófalvi Krisztina (Sófalviak is többen vannak most is Remetén). György négy fia közül Ferencet taníttatta s felküldte Bécsbe medicinára. Mint kész orvos feleséget is onnan hozott magának, egy német asszonyt, aki egy szót sem tudott magyarul. Két leánya volt, fiút nem hagyott maga után. Szülőfaluja iránt később is érdeklődött s a templom építésére nagy összeget adományozott. Nyulas Péter uram állítása szerint halálát mérgezés okozta. Ugyanis mint főorvos Székelyudvarhelyen a patika vizsgálatánál súlyos hibákat talált s a gyógyszerész – megvesztegetve Nyulas szolgáját – megmérgezte. A mérge már az úton működött s folytonos hasmenések között alig hogy Kolozsvárra érkezett – meghalt. A kolozsvári r. kath. halálozási anyakönyvben a halálok nincsen beírva, sem másutt ez adat valódiságát bizonyító feljegyzésre nem akadtunk, de Nyulas Péter uram mennyre-földre esküszik, hogy így volt.

Az erdélyi fürdők³

Az erdélyi fürdők csak a múlt század utolsó negyedében kezdik az egészséges fejlődés képét mutatni, az állam gondoskodására s a közönség érdeklődésére sokáig kellett várniuk. Nagy időközökben történtek ugyan az érdeklődés felkeltését célzó intézkedések, de ezek fürdőink sorsát csak csigaléptekkel vitték előre. A legelső ilyen intézkedés Mária Teréziától eredt. Megbízta ugyanis 1763-ban Crantz Henrik János bécsi orvostanárt a monarchia ásványos vizeinek vegytani kémlelésével, s egyetértve az összes gyakorló orvosokkal, azok gyógyhatásának kipuhatolására utasította. Cranz eleget is tett a parancsnak s összefoglaló nagy munkája: 'Die Gesundbrunnen der österreichischen Monarchie' 1777-ben meg is jelent. Erdély fürdőit tartalmazó műve már előbb, 1773-ban látott napvilágot. A mű főleg az erdélyi orvosok jelentései nyomán készült. Tognio – bár vegybontásait pontosaknak mondja – felsorolja hibáit, Sigmund pedig legfeljebb történeti szempontból tartja felemlítendőnek.

Mindezeket teljesen nélkülözhetővé teszi – és ezt Sigmund írja – Pataki Sámuelnek (tertius), Erdély főorvosának az erdélyi gyógyvizekről írt munkája, mely Pesten 1820-ban került nyomtatás alá, de már 1816 és 1817-ben elkészült. A későbbi írók 40 éven át mind az ő vegybontásait közlik – írja Sigmund –, sőt Bélteki is a Pataki – most az Erdélyi Múzeum-Egylet Kéziratában levő – kéziratát használta műve megírásánál. Még a 70-es évek végén is a kolozsvári egyetemen Högyes Endre az ásványvizekről tartott előadásaiban sokszor kénytelen volt a Pataki-féle vegyelemzésekre hivatkozni, a vegytan fejlődésének nem nagy dicsőségére. A pesti egyetem kór- és gyógyszeratanára, Tognio Lajos is akart Erdély gyógyvizeinek vegyelemzésével foglalkozni, de ebben 1854-ben bekövetkezett halála gátolta meg.

Mint látjuk, a gyógy- és ásványvizek vegybontásával sokáig az orvosok foglalkoztak, csak az ötvenes években vették át a gyógyszerészek ezt a feladatot – mint Schnell, Folberth, Stenner szász gyógyszerészek –, míg aztán pár év múlva a vegyészek hivatott kezébe ment át.

*

Radna-fürdő a XIX. században egyike volt Erdély legkeresettebb fürdőinek s 30–40 év előtt még fennállott. Ma a fürdőnek már csak emléke él. Az is csak azoknál az öregeknél, akik fiatal éveikben sok kedves napot töltöttek ebben a kies, de a mostani kényelmet világért sem nyújtó fürdőben s itták a domb tetején felbugyogó forrásnak nem csak enyhét, de egészséget nyújtó vizét. Körülbelül a XVIII. század hetvenes éveiben kezdett a forrás környéke fürdő jelleget ölteni.

Nyulas szerint 1798-ban már „316 személyekre ment az egész vendégi társaság; 50 kotsival és 248 darab lovakkal voltak jelen... kik közül a 10 Uraság Grófok és Bárók házok népével, a többi nemes rendek, Katonák és Kereskedők voltak, 4 Pap, 3 Orvos, 2 Seborvos. Hetven s több mérföldnyi távolságból gyűltek össze a vendégek.” Lengyelországból, Bukovinából, Jassiból, Erdélyből, Biharból: Bánátból stb. A múlt század első felében a Radna-fürdön – vagy amint Nyulas elnevezte, Dombhát-fürdön – élénk volt a fürdői élet. Különösen Erdély közeli és távolabbi hegyeiről özönlött a gyógyulni vagy üdülni akaró közönség s sok éven át volt a fürdő az elegáns világ találkozóhelye. A dombhátú „borvíz” nagy hírre tett szert s elhordozták mindenfelé.

Maga a fürdő lassan fejlődött, kevés vendéget tudott befogadni. Alig volt egy-két kőház a vendégek számára. Vendéglő ha volt is valamelyes, legtöbbször nagy bagazsiával, megrakott

---

³ Forrás: Pataki Jenő: Az erdélyi fürdők. = Orvosi Szemle 3 (1930) No. 11. p. 427. + Pataki Jenő: Radna-fürdő. = Erdélyi Orvosi Lap 6 (1925) No. 11. pp. 132–133.

társzekerekkel vonultak fel a fürdőre, felpakolva minden sütni-főzni valóval, konyhafelszereléssel, cselédséggel s ott időztek 4–6–8 hétig.

*

A fürdőre való felkészülésről nyújt fogalmat az alábbi levél, melyet Árva Bethlen Kata ír gazdatisztjének s osztott parancsait ilyenképpen:

„Ezen Írásomat látván N. Sajói Jóságom Gongviselője 'nztes Kövér 'Sigmond ő 'Klme, a' mely Tiszta Búza szemeltetése eránt parantsoltam vólt, azon szemelt Buzából – minthogy eddig meg = is porosodhatott; de szemelés mellett kőtes és léhas szem is sokszor szokott maradni, mely miatt a' cipója sem jó – Tiszteletes Szabóné Asszony előtt 20=husz vékát a' kézi vas Rostán rostáltasson fel, mind addig míg egy szem sem mégyen karéjba, tsak jó sűrű Rostát végyen nékie, hogy a' Búza ne vesztegetődjék, és ugyan a Tiszteletes Asszony előtt jó sós vizes ruhával dörgöltesse-fel, és a' ki a' feje Kenyérnek való örléshez N. Sajón legjobban tud, annak jelen létében öröltesse meg Kl'med apró fodor korpára, 's tiszta Zsákokban töltvén, petsét alatt küldje-fel Kl'med Radnára ezen Hónap' 15^k napján délre, hogy még az nap sütni lehessen belőlle.

Azon szekértől küldjen Kl'med 1=egy veder tökéletes friss Irós Vajat, a' melyet ha lehet, az' nap' tsináljanak, de ugyan tiszta Désában, 's jól ki légyen mósva, és gyengén meg-sózva. Az ott' való ujj Szalonnák közzül a' leg-jobbikot küldje-fel Kl'med, meg-schlagoltatván, hogy hány Font? és egy Sertésnek minden husát, s 1=egy veder Háj'sirt, tsak az utón ki ne foljon a Désából, úgy vigyék, meg-köttetvén a Désát, és jól bé-tsinálván a' Fedelét, és egy 8=nyoltz kupás désába tsináltasson ugyan jó ízű Turót kevés köménnyel, 's azt is küldje-fel. Mikor ezen szekér fel-mégyen, akkor küldjen Kl'med minden névvel nevezendő veteményt, s' ha vagyon, valami jóféle Gyümöltsöt-is.

Ha vagyon küldjen 1=egy véka szép asszu szilvát, 1=egy véka meg-rostált Borsót, és 1=egy véka szemén meg-szemelt szép Fuszujkát. Valamig a' Ml'gos Protomedicus Pataki Urék Radnán lésznek, minden héten küldjen Kl'med Lóhádi Kosarokon, 's átalvetőben Zöldségeket: ugymint: Káposztát, Murkot, Petrezselymet, Hagymát, és Egrest, mindenféle jó Gyümöltsöt, a' mi tsak lészen. A fel-menő szekértől küldjen 4=négy szép Pulykát, 6=hat ugyan nagy ölni való Pipét, vagy 10=tíz ugyan nagy szép Tyukot, vagy 20=hús ugyan nagy szép ölni való Csirkét, 's 200=két száz friss Tojást. – Ezeknek küldésében sem hiba, sem a' parantsolt időn túl késedelem ne légyen, betsületére kérem Kegyelmedet. Gerend 2^a July 1882 Á. Bethlen Kata mtk.”

Így készülődött a XIX. században egy erdélyi mágnásasszony a fürdőzésre s így gondoskodott az ő háziiorvosáról.

